

GERGELY ÁGNES

Három portré

Karinthy Ferenc

Ahogy megérkeztünk, azonnal kérdezősködött: merre van a szálloda, hány kilométer Helsinkitől Lahti, reggel hány órakor kezdődik a konferencia, meddig lehet bemenni a szaunába. Ez érdekelte igazán, a szauna. Világos volt, hogy hármunk közül ő lesz a küldöttség vezetője, Karinthy Cini; mindenki ezen a beceneven szólította, még apja ragasztotta rá, Karinthy Frigyes, így legalább kapcsolatba kerültünk a nagyszabású irodalmi múlttal. Cini vitézül tűrte, ha összehasonlították zseniális apjával; ma már úgy hiszem, hogy az a töméntelen vicc, ugratás, kollégák és idegenek bolonddó tévése, aminek a híre országszerte szétfutott, sőt, az egész folklorizálódott, nem lehetett más, mint az apjával vívott küzdelem kardvágás-sorozata. Akadt köztük ártalmatlan tréfa, mint az apróhirdetés, amelyet az 56 után börtönből szabadult Zelk Zoltán nevében Cini tett be az újságba: *Fiatal lánynak szoba kiadó* – Zelk azután *Kutyát veszek* szövegű hirdetést adott fel Cini nevében –, de voltak merészebbek, például a távirat, amelyben egy „színigazgató” főszerepet ígért egy igazságtalanul félretett színésznőnek.

A lahti konferencia 1971 nyarán volt, júniusban, Szentivánéj körül, a tóról oda látszottak a csónakok, a gyepről a sátrak, fiúkkal, lányokkal; mi hárman, Cini, Jován (Jovánovics Miklós lapszerkesztő) és én, szállodában laktunk. Aludni nem lehetett a fehér éjszakáktól, a férfiak éjjelkor még futballoztak. Másnap Cini a szaunából jött a konferenciára, virgoncan, frissen lépett a mikrofon elé; a közönség a fűvön ült. A modern európai író sorsáról beszélt Cini, folyékony angolsággal, több nyelven kiválóan tudott; egyszerre azt hallottam: *yesterday I have been*, azután: *last year I have seen*. – Mit rázogattad a fejedet, mialatt beszéltem? – huppant le Cini mellém a fűre. – Bocsánat – mondtam. – Remek voltál. De miért használtál lezárult múlt idő, *tegnap* és *tavaly* után félmúlt idejű igét? – Cini másnap újra a mikrofon elé állt, *yesterday I was*, mondta hangsúlyosan, *last year I saw*, és rám nézett. Elnevettem magam. Este bevittek bennünket Helsinkibe, a Nemzeti Színházban verseket, novellákat olvastunk fel, utána háromtagú magyar tánczenekar játszott a színház előcsarnokában. – A nőknek itt nem lehet hazudni – panaszkolta a dobos. – Mindent elhisznek, amit az ember mond nekik.

Szólt a lassú északi dzsessz, engem senki sem kért fel táncolni. – Ne csodálkozz – mondta Cini. – Megkérdezték tőlem, ha felszólalok, te miért rázogattad a fejedet, és miért bólogatsz. Azt mondtam nekik, te vagy a vörös komisszár.

Nem lehetett rá sokáig haragudni. Másnap ellátogattunk a magyar nagykövetségre. Cini megkérte Rónai Rudolf nagykövetet, szerezzen egy képeslapot, amelyen a finn szauna látható, fűrdőzőkkel. A lapot behozták; a képen a szauna-gőzben meztelen nők és férfiak ültek, bágyadtan és gátlástalanul. *Itt is a Magyar Népköztársaság érdekeit képviseljük!* – írta Cini a lap hátuljára. Aláírtuk. A nagykövet elfojtott mosollyal ígérte meg, hogy a lapot futárral küldeti el a magyar külügyminisztériumba.

Legközelebb hat év múlva, 1977-ben láttam Cinit, egy novelláskötet kéziratát hozta be a Szépirodalmi Könyvkiadóba, ahol akkor dolgoztam; Illés Endre igazgató engem bízott meg a szerkesztéssel. A kötet címe valamilyen összejövételre utalt, amelyről nem tudni, baráti találkozó vagy tivornya – amíg a fegyver el nem dördül. A történetről lelkes szerkesztői jelentést írtam, vigyázva, hogy a könyvet ne lehessen kriminek vagy politikai bestsellernek olvasni. A kötet megjelenését a cenzori hivatal – a Kiadói Főigazgatóság – nem engedélyezte. Illés Endrét rendreutasították. Illés behívatott engem, és lehordott, amiért ilyen lelkes jelentést írtam egy veszélyes kéziratról. Minden munkanapon jelentkezniem kellett, Illés éreztette velem, hogy bajt hoztam a kiadóra. Vártam az elbocsátást. A kiadást végül engedélyezték; néhány „formai változtatást” kellett a kéziraton elvégezniem; előbb közöltem őket a szerzővel. A KF utasítása így szólt:

1. A kötet címe ne legyen semmiféle összejövétel, csak az évek múlását jelző, semleges *Harminchárom*.
2. A novellák ne legyenek címmel megjelölve, csak arab számokkal.
3. A könyvben ne legyen tartalomjegyzék.
4. Az utolsó novella – a gyilkossági kísérlet – az utolsó *előtti* helyen szerepeljen.

Semmi nem hívhatja fel az olvasó figyelmét arra, hogy ebben a novellában egy magas beosztású kommunista le akarja lőni a lánya udvarlóját.

Illés megint behívatott. – Látja – fogadott derűsen –, mit mondtam? Jó ügyek mellett érdemes kiállni.

A változtatásokat elvégeztem, a könyv megjelent. Az utolsó előtti novellából Cini később sikeres színdarabot írt, a darabot a Thália Színház mutatta be. Talán film is készült belőle, de tovább nem követtem az eseményeket. Abban az évben eljöttem a kiadóból.

A *Harminchárom* című novelláskötet belső borítólapján a fülszöveg egyik mondata így kezdődik: *A bravúros szerkesztéssel nemcsak azt éri el Karinthy...* Cini belenézett a levonatba. – Nem – mondta. – Ne így. Írd ki a teljes nevemet. Karinthy *Ferenc*. Karinthy, keresztnév nélkül, az csak az apám.

1971/1997/2014.

Vattay Elemér

A megbocsátás volt az ereje; a megbocsátás volt a gyengesége. Nem ismert gyűlöletet, nem ismert utálatot, éppen ezért az rontott rá, és az nézett át rajta, aki akart. Annyi önvédelmet raktározott el, mint az írországi tulipánok, amelyek becsukódnak, ha permetezik az eső.

A sárvári Nádasdy várban, 1979-ben rendezett fotókiállításon láttam meg először Vattay Elemér képeit. A felvételek olyan hirtelen otthonossággal vésődtek belém, ahogy fényképek ritkán. Hat művész portréja volt a falakon, a növények, a faágak, a tobozok fölött. Ferenczy Béni, Kassák Lajos, Bálint Endre, Pilinszky János, Kondor Béla, Latinovits Zoltán. Vattay Elemér választott mesterei; mind nagymester a művészetben, a szenvedésben. Elemérnek kulcsa volt hozzájuk, a barátjuk volt. A legbensőségesebb barátság, saját szavai és felesége, Kata emlékei szerint is, Pilinszkyhez és Latinovitshoz fűzte; a többiekhez „a jelenlét öröme”. A sárvári kiállítás hetedik szereplője ez a jelenlét volt, az ő jelenléte.

A *szemtanú* címmel 2002-ben Mérei Anna szerkesztő és Katona Zsuzsa rendező filmet forgatott Vattay Elemérről. A filmben Vattay tiltakozik a „fotóművész” kifejezés ellen. Kondor Béla egyik képének dedikációjában „hites fotográfus”-nak nevezi, és Vattay helyesli az elnevezést. Ez „nem olyan fennkölt – mondja a filmben. – Kicsit iparos. Nem vagyok művész. Régen kiírták, hogy »hites kulcsvizsgáló«, »hites bűnvizsgáló«, »hites könyvvizsgáló...” Szerettem Elemér sötét humorát, de nem értek egyet ezzel a tiltakozással. Boromisza Zsolt festőművész szerint „Elemér végül is fotóművész. Mert amiket én tőle ismerek, [...] az ő személyes látásmódját éppúgy képviselik, mintha olajfestékkel, temperával festette volna meg [őket]”.

Jelenits István piarista szerzetes-tanár mondta egy kiállítás megnyitóján: „Vattay Elemér nagy, áhítatos mestere a mindenség szóra bírásának.” Hogy a művésznek, aki megérdemel egy ilyen magasrendű József Attila-i utalást, miért nem volt néhánynál több kiállítása, hangsúlyosabb sikere, Balogh Rudolf-díja, amelyre a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia kétszer is jelölte, nem tudjuk. Talán a szerénysége az oka, a félrevonulás, a túlzott alázat. Vagy az első lesiklás a pályáról, hiszen mint filmrendező hallgatót 1949-ben kidobták a Színművészeti Főiskoláról, mert nem írta alá a Mindszenty hercegprímás elítélését követelő körlevelet. Utána zokszó nélkül elment hegesztőnek, aztán műszaki ellenőrnek. Később munka után Kátával együtt takarította a laboratóriumot, hogy a pénzen elsőrangú fotóberendezést tudjon venni.

Nem írta alá a Mindszenty ellenes körlevelet, de nem volt hajlandó a fotómodelljeit sem aszerint kiválasztani, mi a véleményük a világról. Nevetve mondta el, hogy Lukács György és felesége, Gertrúd a fürdőkád szélén fényképeztették magukat, mert ott szerettek üldögélni.

A reklámhoz sem volt semmi érzéke. Nem híresztelte el, hogy Latinovits Zoltánról, a „színészkirály”-ról alighanem ő készítette az utolsó fotót, négy nappal a színész halála előtt, egy kertben. Kassák kalapos képét, Pilinszky cigarettás portréját azok is ismerik, akik nem tudják, hogy a fotók Elemér munkái.

Passzív volt, mondja Kata; meditatív, szemlélődő. Nem ostromolta a főiskolát, nem akart a filmes pályára mindenáron visszakerülni. Hatalmas kép- és műtárggyűjteménye sem kapott nagyobb nyilvánosságot. Csaplár Ferenc, a Kassák Múzeum egykori igazgatója, Vattay művészetének egyik felismerője szerint Elemér „képfüggő” volt, „csillapíthatatlan szomjúság, éhség” élt benne a műtárgyak iránt. A művészek iránt is megvolt benne ez a szomjúság, ez a hűség. Kassák halála után megőrizte barátságát Kassák Klárral, Latinovits halála után Ruttkai Évával. És mindig mélyre ásott. Kassák Lajosról ezt írta: „Az ő keménysége nem zengő érc volt, nem pengő cimbalom, hanem az alkimisták által használt *materia prima*, a bölcsek köve, mindent átalakító, megfiatalító, gyógyító hatású kő...” Bálint Endre kiállítását ezekkel a szavakkal nyitotta meg: „Bálint Endre tudja, hogy Szodoma és Gomorra bűne, hogy a kigyó tudást ígérő kísértése nem az arcot: a lelket zúzza szét. A megismeréshez vezető út számunkra csak a szenvedésen keresztül nyitott. [...] Az öröm és a szenvedés nem mondanak ellent egymásnak. [...] Mert van sátáni öröm, és megváltó fájdalom. De van mennyei öröm, és gyógyító szenvedés. Ez a fehér és a fekete abszolút világa.”

Vattay Elemér érzékeny volt, mint az írországi tulipánok, szemlélődő, mint az igazi filmek, kemény és konok, mint az igazi hívők. „Senkinek nem volt még tizenkét olyan tisztalelkű, nemes barátja, mint Júdásnak, és mégis áruló volt – írta egyszer. – Azok között, akik a lakás[om]ban látható munkákat készítették, nincs áruló.”

1980/2012.

Zelk Zoltán

*Szélfúttá levél a világ.
De hol az ág? de Ki az ág?*

1956 decemberében álltunk sorba a könyvpavilon előtt, a Marx téren (a mai Nyugati téren) Zelk Zoltán *Alkonyi halászat* című verseskötnyvéért, amelynek első darabja volt ez a kétsoros remeklés, a címe nem kevésbé remek: *Felelj, ha vagy!* Nem tudom, a forradalom bukása után mikor nyitottak ki a könyvesboltok; 1957 januárjában ugyanebben a pavilonban vettük meg Illyés Gyula verseskötnyvét, a *Kézfogásokat*. Az *Egy mondat a zsarnokságról* még nem lehetett benne, ott lapult a fiókjaink mélyében, de benne volt a *Bartók*, ezzel az el nem évülő sorral: *Mert növeli, ki elfödi a bajt.*

A zaklatott napokban úgy merültek föl a régi bajok, mint halak a halászhálóban, megtévezve; nem tudtuk elfelejteni, hogy hét évvel azelőtt, 1949-ben Zelk Zoltán írta meg *A hűség és hála énekét*, a harminc oldalnál hosszabb verses köszöntőt Sztálin születésnapjára, telve látomással és asszonánccal.

*Látom, föláll – kezében borral telt pohár –
Egy vasöntő Moszkvában s fölkiált:
„Éljen Sztálin! Éljen a hetven Éves!
Társunk! Vezérünk! Tanítónk! Apánk!...”*

A fiatalabbak s a feledékenyebbek kedvéért: volt mindenféle magyarázat utólag ezekre az éljenző verssorokra. A mélységes hálaérzet, amely Zelket háromévnvi orosz front után az életmentő szovjet hadsereg iránt eltöltötte. A remény, hogy senki sem nyomorog többé, nem alszik többé ligeti padon. Az, hogy őszintén elhitte, amit mond. Az, hogy el akarta hinni. Az, hogy hazudik.

Tegyük ide még egyszer a remekművű kétsorost.

*Szélfúttá levél a világ.
De hol az ág? de Ki az ág?*

Az egykor agyonnyomott, kisémmizett költő azt hitte, megtalálta az ágat, megtudta végre, Ki az ág.

Nem tudta meg.

A bűnbánat hamujában, a forradalom költőinek egyik vezetőjeként, ahogy sokan mások, Benjámin Lászlótól Solymos Idáig, ő is falragaszra írta egy versét 1956. október 26-án:

*[...] Óh, magyar ifjúság, s ti város peremének
meggyalázott drága népe! Hozzátok könyörgöm: oldozzatok fel
bűneimből és fogadjatok magatok közé, mert higgyétek el,
a lelkem már régen a Tiétek. [...]*

Ezt el kell hinnünk. A börtön hitelesíti. A forradalom leverése utáni írópernek – Déry Tibor, Háy Gyula és Tardos Tibor mellett – Zelk Zoltán volt az egyik fővádlottja.

Szabadulása után ismerkedtem meg vele, a hatvanas évek közepe táján, vagy talán később, a Szigligeti Alkotóházban. Esténként köréje gyűltünk, hallgattuk a verseit, hallgattuk a történeteit. Tudtuk, hogy felesége, Irén meghalt az ő börtönbüntetésé alatt, s hogy Zelket

nem engedték ki a temetésre. Hozzá írta a hatalmas halottsiratót, a *Sirály*-t. A versből a cenzúra töröltetett vele egy sort, ezt: *kifosztották a gyászomat*. Hogy észrevétlenné tegye a hiányt, Zelk megismételte az előző verssort: *Nem láthattam holt arcodat* – ugyanazt jelenti, de nincs benne vád. Egy televízió-műsorban ez a változat szerepel. Tíz év múlva lehetett csak visszaállítani az eredeti párrímét.

Egyszer megkérdeztem tőle, miféle emléket őriz a vers refrénje: *Vak szemgödör. Halott sirály*. – Olvastam egy Apollinaire-verset – mondta Zelk. – Arról jutott eszembe ez a sor. – Azóta többször átnéztem az Apollinaire-kötetemet, és semmi hasonlót nem találtam. Meglehet, nem olvastam elég figyelmesen.

Egy másik estén Zelk elénekelt a könyvében szereplő népdal első versszakát.

*Falu végén van egy kút,
van egy kút, van egy kút,
abba minden út befut,
megfürödnek az utak,
azután tovább futnak,
jumájdum, jumájdum!*

Zelk hunyorított. – Mindenki elhitte, hogy népdal. Csak Illyés Gyula nem. Illyés azt mondta: „Nem népdal, ahhoz túl rafinált.”

Hajnal Annának olvasta fel Zelk a verseit, telefonon, és mindegyik után föltette a kérdést: – Te mondd... *vers ez?* – Annának, a régi barátinak elfogadta a véleményét. Hajnal Anna halála után Zelk mindig keresett valakit, akinek felolvashat. Az egyik versre én is emlékszem, a címe jellegzetesen Zelk Zoltán-i: *Mert nem lehet*. A fájdalommal kórházba kényszerült költő színházba, képiállításra küldi feleségét, Erzsébetet: *Ne ülj a fekhelyemnél, / mint szenvedésem mélyszemű, nagy tükre // ...Mert nem lehet! mert nem lehet / hogy öld magad! hogy öljelek!* Kései versei között van egy ötsoros, a *Sirály* miniatűr visszfénye. *Én gyűjtök villanyt a szobában, / adjon izzó jelt ablakom, / én jövök zúzmararuhában, / én jövök, haza nem találva, / a néma téli utakon. (Kint és bent)*. Álmában is követte a *Sirály* útjait.

*Ha dér, ha sár, ha nyár pora,
ha égbolt, utca és szoba,
ha kilincs, párna és pohár –:
Vak szemgödör. Halott sirály.*

*Barátaim, megértitek?
egy ember él közöttetek,
van kulcsa és van ajtaja –
hazamegy és nem megy haza.*

Utolsó éveiben Zelk Zoltán mindent megkapott a sorsától. Szép, fiatal feleséget, lakást, kertes nyaralót nagy fákkal, nyugágygal, amelyben kényelmesen lehet verset írni, életműsorozatot a Szépirodalmi Kiadónál, napi háromszori étkezést, naponta tiszta inget... Nem járkált az utcán mint kivert kutya, senki sem üldözte. Rend lett az életében. Ez a világ más volt, mint a *Sirály* szegényes külvárosai, falvai. Megszerette. Megszokni nem bírta.

1973/2010/2014.